

Key words: lexicography, lexicographic typology, anthropocentric dictionary, learner's explanatory bilingual dictionary.

Катерина Дюкар
(Харків)

УДК 811.161.2'373.611

СУБСТАНТИВНІ НОВОТВОРИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ СУБ'ЄКТИВНОЇ ОЦІНКИ У СЛОВОТВОРЧОСТІ В. ГОЛОБОРОДЬКА, Т. МЕЛЬНИЧУКА ТА С. САПЕЛЯКА (СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовано структурно-семантичні особливості окремих оказіональних субстантивів зі значенням суб'єктивної оцінки в мовотворчості В. Голобородька, Т. Мельничука та С. Сапеляка. Досліджено найпоширеніші відхилення від узуальних норм в авторському дериваційному процесі. Висвітлено явище черезкрокової деривації й появи лакун у словотвірних ланцюжках.

Ключові слова: *неологізм, оказіоналізм, норма, структурно-семантичне відхилення, узуальна/неузуальна деривація.*

Мова як універсальний засіб спілкування має багату палітру значень і відтінків як на лексичному, так і граматичному рівнях. Мабуть, немає жодної комунікативної системи у світі, у словах якої не було б закладено потенційного ставлення мовця до описуваного, одночасного зіставлення та протиставлення речей, зрештою, суб'єктивного оцінювання реалій і явищ навколишньої дійсності. Не є винятком у цьому й українська мова. Протягом історичного розвитку в ній з'являлися, модифікувалися, зникали та відроджувалися відповідні мовні засоби відбиття реального й ірреального, емпіричного та чуттєвого досвіду людини. Надати різноманітних семантико-емоційних відтінків висловлюванню допомагає значний арсенал словотвірних засобів. Найвиразніше ця тенденція виявляється у творах художньої літератури, особливо поетичних. Митці перебувають у постійному пошуку не лише нових відтінків семантики, а й нових форм, часто використовуючи модифікаційні афікси, що не змінюють значеннєвого ядра лексеми, а надають додаткових конотацій. У пошуку таких номенів художники слова звертаються до неузуального (оказіонального) творення слів за відомими мовній системі, але трансформованими відповідно до авторських настанов дериваційними моделями. Вищезгадане явище в науковій літературі кваліфікується як основна диференційна ознака оказіоналізму. Найбільш повне визначення такої одиниці, уважаємо, запропонувала О. Турчак: "Оказіоналізм (інноваційний неузуальний дериват) – незвичне, експресивно забарвлене слово чи стійке сполучення слів (нове за значенням і формою, або тільки за значенням, або тільки за формою), яке по-новому, свіжо, оригінально називає предмети, явища дійсності, утворене з порушенням законів словотворення чи мовної норми, існує лише в певному контексті, у якому воно виникло, має свого автора й характеризується такими ознаками: належністю до сфери мовлення, відтворюваністю, залежністю від контексту, повною чи частковою затемненістю семантики, одноразовістю й нерегулярністю використання, ненормативністю, новизною, експресивністю й індивідуальною належністю" [11, с. 7]. Зазначимо, що термін "оказіоналізм" у новітніх лінгвістичних дослідженнях [3; 11] пов'язують із низкою порушень норм узусу, передусім на словотвірному рівні.

Констатуємо, що неузуальні одиниці здавна входили до кола наукових інтересів мовознавців. Різні питання оказіоналістики були предметом вивчення Е. Ханпіри, О. Земської, Д. Мазурик, О. Сербенської, Ж. Колоїз та інших. Семантико-словотвірну та функційну специфіку оказіональних слів аналізують О. Габінська, М. Калніязов, О. Ликов. Лексико-семантичний аспект цікавить Г. Гончаренка, Д. Шмельова. Стилистичні особливості

неузуальних утворень досліджують Т. Анісімова, Р. Кисельова, В. Калашник. Останнім часом усе більше лінгвістів (К. Брітікова, Л. Гливінська, О. Жижома, Т. Юрченко, Д. Мазурик) вивчають словотворчість письменників, яка часто пов'язана з інноваціями на різних мовних рівнях.

Актуальність нашої роботи зумовлена відсутністю в сучасній лінгвістиці ґрунтовних досліджень, присвячених неузуальним субстантивам із семантикою суб'єктивної оцінки у словотворчості В. Голобородька, Т. Мельничука та С. Сапеляка. **Мета** – з'ясувати структурно-семантичні особливості оказіональних іменників, які вживаються в поетичній мові В. Голобородька, Т. Мельничука та С. Сапеляка. **Предмет** вивчення становлять неузуальні субстантивні утворення. **Об'єкт** аналізу – семантика і структура іменників із модифікаційними афіксами. Основну джерельну базу склали такі збірки віршів: “Летюче віконце”, “Зелен день” В. Голобородька; “Поезії” у трьох томах Т. Мельничука; “Во ім'я Слова” С. Сапеляка.

Поетичний текст органічно контамінує логічний та емоційно-чуттєвий способи пізнання дійсності, не є винятком і лірика В. Голобородька, який за допомогою словотвірних засобів та моделей української мови продукує художньо переконливі образи, надає певним явищам дійсності влучних оцінок. Як свідчить проведений аналіз неузуальних інновацій, іменникові утворення з модифікаційними афіксами становлять значну групу. Субстантиви з аугментативно-пейоративним значенням для мовотворчості поета невластиві, фіксуємо лише окремі одиниці на зразок *вітряковище*, статус якого залишається до кінця нез'ясованим. Із одного боку, йдеться про відіменниковий дериват, що формально відповідає поширеній узуальній моделі *субстантивна твірна база + –овищ–*, за якою творяться численні іменники з локативним значенням: *кочовище, пасовище, зимовище, торфовище* тощо. Із другого, – семантика мотивата затемнена. Контекст також, на нашу думку, не допомагає установити значення новотвору: “*Веселий Грицько висить догори норами, / у руці тримає ниточки трьох доріг, / що на них три намистинки сіл. / Сміх його крихтами сиплеться на вітряковище*” [1, с. 96]. Ні загальне смислове навантаження строфи, ні її синтаксична будова не дають змоги однозначно потрактувати похідне: мова йде або про місце біля вітряка, або про сам вітряк, який височіє на тлі змалюваного пейзажу. Можемо звернутися також до назви вірша, у якому вжито автором новотвір, – “Місцина – Грицьків вітряк”. Імовірно, *вітряковище* – це і є Грицьків вітряк, тобто місце у значенні окремого предмета [8, с. 751]. Зважаючи на це, визначаємо лексему як оказіоналізм, у якому “в конфлікті” перебувають твірна база й формант.

Найбільшу групу неузуальних субстантивів у межах словотвірних типів із модифікаційними суфіксами становлять зменшено-пестливі форми назв предметів. У поезіях В. Голобородька вони переважно утворюються шляхом приєднання до іменникової бази формантів *–(ай)чат–*: *літайчата*; *–атк–*: *кленятко, ясенятко, тополятко*; *–енятк–*: *деревенятко, липенятко*.

Неоднозначністю потрактування й особливостями структури привертає увагу одиниця *літайчата*, яка становить похідне від особової дієслівної форми. Установити такий напрямок похідності дає змогу контекст: “*Метелику, душе зіткана із ниток світла, / не літай у високому небі, / виростай під віконцем на одній ніжці...*” <...> / “*Квітку, душе вирізана із полотна барвистого вітерцю, / не рости у далекому полі, / прилітай під наше віконце...*” [2, с. 251]. Значимо, що в самому вірші дериват не функціонує: він уходить до складу назви “*Літайчата літа*”. Припускаємо, що словотвірний процес супроводжується метафоризацією змісту лексеми, оскільки йдеться про те, що метелик і квітка в нашій уяві нерозривно пов'язані з літом, отже, уособлюють теплу пору року. Із метою такого перенесення за подібністю В. Голобородько за аналогією до загальнономовних іменників IV відміни на позначення малих істот створює одиницю *літайча*, у якій під час відмінювання з'являється граматичний суфікс *–ат–* (*дитинчата* ← *дитинча* ← *дитина*). Відбувається транспозиція в межах лексико-граматичної категорії істота ← неістота, яка допомагає надати неживому предмету властивостей істоти. Такі перенесення свідчать про відхилення від

нормативного словотворення, оскільки в сучасній українській мові з афіксом *-атк-* утворюються зменшено-пестливі форми назв осіб. Особливо цікавим є те, що автор замість субстантивної твірної бази залучає дієслівну. Крім того, мотивувальним виступає не інфінітив, а особова форма, що суперечить узуальному канону.

Низкою особливостей відзначається словотвір похідних *кленятко*, *ясенятко*, *тополятко*. Насамперед звертаємо увагу на те, що В. Голобородько нанизує в тексті слова однієї словотвірної моделі: “Дерева укривають теплим листям/ малих **деревеняток**:/ **кленяток**, **липеняток**, **ясеняток**, **тополяток** –/ своїх маленьких діток” [2, с. 326]. Фіксуємо дію словотвірної аналогії, коли за інерцією вживаються новації одного дериваційного типу. Поет утворює метафоризовані неолексеми за загальномовними зразками, за якими для вираження пестливості до основ – назв істот додається афікс *-атк-* (*телятко*, *лошатко*, *курчатко* тощо). Специфіка майже всіх okazіоналізмів, утворених за допомогою модифікаційних суфіксів зі значенням зменшеності-пестливості, крім *-оньк-* та *-еньк-*, полягає в поєднанні афіксів, що в узусі беруть участь виключно у творенні назв малих істот (*козеня*, *кошенятко*, *соколята*), із твірними базами, що позначають неістот.

Словотворчість Т. Мельничука відзначається більшою розмаїтістю залучених до процесу деривації модифікаційних афіксів. Цікаво, що okazіональних аугментативних і пейоративних утворень у його ліриці нам зафіксувати не вдалося, натомість демінутивно-гіпокористичні похідні становлять надзвичайно великий і складний зі структурно-семантичного погляду шар інновацій. Неузуалізми здебільшого утворюються від субстантивних твірних баз шляхом приєднання таких суфіксів: *-ат-*: *калинята* (лише у формі множини); *-очк-*: *яблучаточка*; *-оньк-*: *змерзлонька*; *-енят-*: *сатаненята*, *скібенята*, *любенята*, *ноченята*, *сонценята*; *-енятк-*: *сонценятко*, *горенятко*. Більшість наведених слів утворюється з різними структурно-семантичними відхиленнями від канонів узуальної деривації. Так, одиниця *яблучаточка* є okazіональною внаслідок порушення норм сполучуваності твірної основи на позначення неістоти та форманта, що здебільшого приєднується до назв істот. Оскільки мотивувальне відсутнє в літературній мові, то словотвірний ланцюжок містить лакуну. Фіксуємо так зване черезкрокове словотворення (*яблучаточка* ← *яблучата* ← *яблуко*), що свідчить про відхилення від дериваційних канонів української мови. Okazіональність черезкрокового словотвору визначаємо з позицій традиційного розуміння дериваційної норми, хоча згідно з концепціями окремих учених (А. Нелюба [5]) згадане явище не є порушенням словотвірного канону.

Особливо цікавим зі структурно-семантичного погляду видається неодериват *сатаненята*, оскільки за формальними показниками (назва істоти, іменникова твірна база) його неправомірно зараховувати до okazіоналізмів. Семантика ж мотивувального й самої новації, однак, дає змогу говорити про порушення норм словотворення. Мотиватор *сатана* називає уявну надприродну істоту, яку зображують у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і ріжками [10, с. 60] і яка в уявленні християн має негативне емоційно-експресивне забарвлення, тому творення від нього одиниці з гіпокористичним значенням уже є порушенням дериваційних норм. Очевидно, *сатаненята* утворилося за аналогією до схожого за семантикою та структурою *бісенята*. Не варто забувати про те, що неологізм, безумовно, відзначається більшою емоційністю й експресивністю.

Демінутивно-гіпокористична палітра okazіональних утворень у віршах С. Сапеляка значно бідніша в порівнянні зі словотворчістю В. Голобородька й Т. Мельничука. Фіксуємо лише поодинокі приклади неузуальних зменшено-пестливих одиниць на зразок *калиновдів'ячко*, утворених за аналогією до загальномовних *здоров'ячко*, *подвір'ячко*, *пір'ячко* тощо. Особливістю цього okazіоналізму є варіативність мотиваційних зв'язків. Йдеться про те, що неодериват може мати кілька напрямків похідності: *калиновдів'ячко* ← *калиновдів'я* ← *калина* й *удова* або *калиновдів'ячко* ← *калина* та *вдова*.

Аугментативно-пейоративні типи в поезіях С. Сапеляка представлені здебільшого утвореннями з афіксом *-(ов)ищ-*: *журбопище*, *роповище*, *сумовище*, *гріхотьбище*.

Зауважимо, що в дериваційній системі сучасної української літературної мови вищенаведений формант, поєднуючись із відповідними твірними базами, безперечно, указує на додаткові семи суб'єктивного ставлення мовця до повідомлюваного. В узуальних похідних на зразок *побоїще* з'ясувати, яке значення має афікс, поза контекстом важко, оскільки семантика мотивованого може варіюватися між локативністю та опрідметненою дією. Так, *побоїще* може позначати як битву, так і місце битви. Очевидно, що в оказіоналізмах *роповище* та *сумовище* за аналогією до нормативних утворень маємо фіксувати кілька позаконтекстуальних значень. У першому випадку мова йтиме про позначення об'єму ропи або місця, де є ропа. У другому – про збільшено-згрубілу назву емоційно-психічного стану людини або місце, на якому сумують.

У новації *півочище* фіксуємо семантичну “конфронтацію” окремих складників, оскільки елемент *пів-* указує на одну з двох рівних частин чого-небудь [9, с. 88], а компонент *-ищ-*, у свою чергу, додає значення збільшеності, нівелюючи семантику рівномірності. Із огляду на це констатуємо інтерпретаційну, отже, мотиваційну варіативність неuzuалізму. Із одного боку, важко уявити половину великого або більшу частину ока. Перше припущення алогічне тим, що склад ока більшості живих організмів виключає можливість рівномірного розподілу (унаслідок пошкодження роговиці назовні починає витікати склоподібне тіло). Друге, – що більша частина чогось уже не становить половини. Із другого боку, вищезазначене не дає змоги з певністю говорити про один напрямок похідності: *півочище* ← *півока* ← *половина ока* або *півочище* ← *очище* ← *око*. Варіативність мотиваційних зв'язків постає на ґрунті невизначеності семантичної домінанти: частковість або збільшення. Незрозумілим є спосіб творення – префіксація чи суфіксація. Спробуємо розв'язати проблему полімотивованості оказіоналізму за допомогою контексту: “*Чиє посв'ятство це в золищі / Де ні коріння, ні пенька.. ? / Дозорчі мітки півочищем / Поникли в безвісті смеркань*” [7, с. 31]. Мова йде про те, що догорає вогнище й у п'яті згасають жаринки, останні відблиски яких автор поетично порівнює з блиском очей. Оскільки рядки однозначно вказують на невеликі частинки (вуглинки) багаття, то доречніше, на наш погляд, говорити про додавання префікса *пів-* (частковість ознаки) до слова *очище*, яке передає семантику великого розміру. Маємо, однак, пам'ятати, що в оказіональному словотворі діють правила “гри без правил” [3], тому не виключено, що неoderиват може належати до розряду суфіксальних утворень. Отже, складнощі в установленні напрямку похідності пов'язані насамперед із тим, що в семантиці оказіоналізму поєднуються несумісні ознаки: значення збільшеності, привнесене постпозиційним афіксом *-ищ-*, перебуває в “конфлікті” з семантикою рівномірного поділу, закладеною префіксом *пів-*.

Проведений аналіз іменникових оказіональних утворень із модифікаційними афіксами у словотворчості В. Голобородька, Т. Мельничука та С. Сапеляка дає змогу дійти висновку про те, що для вираження різних оцінок і ставлення до описуваного поети обирають неоднакові засоби. Так, для мовотворчості В. Голобородька невластивим є використання збільшених і зменшених форм. Поодинокі приклади засвідчують порушення узуальних словотвірних моделей на рівні семантики. Ідеться про здебільшого однотипні відхилення в межах лексико-граматичної категорії істота ← неістота.

У словотворенні Т. Мельничука віднайти прикладів оказіональних іменників із аугментативно-пейоративним значенням не вдалося. Помітною особливістю ідіостилу письменника натомість є багата палітра утворень із суфіксами з демінутивно-гіпокористичною семантикою. Дериваційні процеси відзначаються не лише порушеннями на рівні лексико-граматичної категорії істота ← неістота, а й окремих моделей (наявність лакун у словотвірних ланцюжках, черзкрокова деривація).

Мова віршів С. Сапеляка вирізняється спорадичним і вкрай обмеженим використанням інновацій із афіксами зі зменшено-пестливим значенням. Останні становлять переважно поодинокі приклади кількакореневих структур із варіативним напрямком похідності. Неuzuалізми з аугментативно-пейоративною семантикою – це переважно

слова-метафори, інтерпретація яких поза контекстом не дає змоги правильно витлумачити значення мотивованого, відповідно, дібрати мотивувальне й пояснити низку структурних особливостей.

Отже, оказіональні субстантивні утворення із семантикою суб'єктивної оцінки у словотворчості В. Голобородька, Т. Мельничука та С. Сапеляка становлять надзвичайно цікавий і складний матеріал для аналізу. Наша спроба дослідити структурно-семантичні особливості таких слів – лише окремих аспект вивчення, який наразі видається актуальним і перспективним напрямом у царині оказіоналістики, тому потребує подальшого розроблення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Голобородько В. І. Зелен день : Вірші / Василь Іванович Голобородько. – К. : Рад. письменник, 1988. — 174 с.
2. Голобородько В. І. Летюче віконце : Вибрані поезії / Вступ. ст. І. М. Дзюби / Василь Іванович Голобородько. — К. : Укр. письменник, 2005. — 463 с.
3. Карпіловська С. А. Неузальне словотворення : правила “гри без правил” / С. А. Карпіловська // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. — Серія : Філологія. — 2005. — Т. 8. — № 1. — С. 106—117.
4. Мельничук Т. Ю. Поезії : у 3-х т. / Тарас Юрійович Мельничук. — Коломия : Вік, 2003. — Т. 3. — 496 с.
5. Нелюба А. М. Черезкрокове словотворення й інноваційні явища в українській мові (на зразках суфіксальних дериватів) [Електронний ресурс] / А. М. Нелюба // Вісник Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара. — Серія : Мовознавство. — Дніпропетровськ, 2009. — Вип. 15. — Т. 1. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/Portal/Natural/Vdpu/Movozn/2011_17_1/article/5.pdf.
6. Плющ М. Я. Граматика української мови : у 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : підручник / Марія Яківна Плющ. — К. : Вища шк., 2005. — 286 с.
7. Сапеляк С. Є. Во ім'я Слова : Поезії / Степан Євстахійович Сапеляк. — Х. : Майдан. — Серія : Поезія Слобожанщини. — 2007. — 154 с.
8. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1973. — Т. 4. — 840 с.
9. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1976. — Т. 7. — 723 с.
10. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. — К. : Наук. думка, 1978. — Т. 9. — 916 с.
11. Турчак О. М. Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — “українська мова” / Олена Михайлівна Турчак. — Дніпропетровськ, 2005. — 19 с.

Дюкар К. Субстантивні новообразования со значенням суб'єктивної оцінки в словотворчестві В. Голобородька, Т. Мельничука і С. Сапеляка (структурно-семантичний аспект).

В статті проаналізовані структурно-семантичні особливості окремих оказіональних імен суцільних з семантикою суб'єктивної оцінки в словотворчестві В. Голобородька, Т. Мельничука і С. Сапеляка. Досліджені розповсюджені відхилення від узальних норм в авторському дериваційному процесі. Освітлено явище черезшагової деривації і появлення лакун в словообразовательних ланках.

Ключевые слова: *неологізм, окказіоналізм, норма, структурно-семантичне відхилення, узальна/неузальна деривація.*

Dyukar K. Substantive Neologisms with the Subjective Evaluation in poetry of V. Holoborodko, T. Melnychuk and S. Sapeliak (Structural and Semantic Aspects).

The article analyzes the structural and semantic features of some occasional substantives of subjective evaluation in poetry of V. Holoborodko, T. Melnychuk and S. Sapeliak. The most common deviations from the usual norms of authoric derivative process are investigated and described. The phenomenon of through stepper word formation and occurrence of gaps in derivational chains is studied.

Key words: neologism, occasionalism, norm, structural and semantic deviation, usual / unusual derivation.

Юлія Колядич
(Вінниця)

УДК 811.111'373: 811.161.2'373

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ МИСТЕЦЬКОЇ ЛЕКСИКИ)

Стаття висвітлює особливості розвитку семантичної структури запозичень в сучасній українській мові (на матеріалі лексики у сфері мистецтва).

Ключові слова: запозичення, екстралінгвістичний фактор, лінгвістичний фактор, тематичний ареал, спрощення семантичної структури, розширення семантичної структури.

Кінець ХХ і початок ХХІ століть ідентифікується як період значного посилення політико-економічних та культурних зв'язків України з англійськими країнами, що обумовлює потребу в номінації нових явищ та процесів. Як природний феномен, що віддзеркалює політичні, військові, економічні, культурні стосунки та мовні контакти з іншими народами в різні періоди, запозичення є одним із вагомих джерел збагачення словникового складу будь-якої мови. Час появи в мові нової лексики і ступінь інтенсивності запозичення слів певної тематики свідчать про напрямок розвитку духовної чи матеріальної культури, властивих певному етносу.

Проблеми теоретичного осмислення семантичних і граматичних процесів, які виникають у ході запозичання чужомовних слів до лексичної системи, були предметом дослідження багатьох учених: Л. Крисіна, О. Саакян, Я. Голдованського, І. Каминіна, О. Біржакової, Л. Войнової, Л. Кутіної, О. Мороховського, А. Тараненка, О. Муромцевої та інших, однак динамічні процеси, що відбуваються в лексичній системі української мови в умовах інтенсифікації розвитку духовної культури України, вимагають нових досліджень, що й обумовлює **актуальність** статті.

Мета дослідження полягає у встановленні закономірностей адаптації запозичених слів, зокрема в сфері мистецтва, з огляду на їх місце в лексичній системі української мови, у виділенні основних лексико-семантичних груп англійських запозичень мистецької спрямованості та у визначенні особливостей семантичних змін, які відбуваються при засвоєнні зазначеної лексики мовою-реципієнтом. Вибір для дослідження запозичень у сфері мистецтва зумовлений тим, що запропонована така лексика належить в основному до широко вживаних шарів словникового складу. Внаслідок своєї поширеності серед носіїв мови і приналежності переважно до активного словникового запасу в групі лексем, що аналізується, відбуваються динамічні різноманітні семантичні процеси в порівнянні з іншими групами, що надає можливість глибоко простежити семантичні зміни в структурі англійського слова в українській мові.

Слід зазначити, що від зафіксованого початку мовних контактів між Україною та англійськими державами і до кінця ХХ століття дослідники (С.А. Беляєва, Л.П. Крисін) та інші виділяють чотири періоди, які включають об'єднання України і Росії (коли українсько-англійські контакти відбувалися нерегулярно, через що запозичення з англійської були поодинокі, а мовою-посередницею у цей час виступала переважно польська)); період після об'єднання з Росією, який характеризується посиленням ролі посередництва російської мови; перша половина ХІХ століття та його останні три десятиліття, які характеризуються інтенсивним проникненням англіцизмів в українську мову у зв'язку з розвитком публіцистичного та певних сфер наукового стилю української мови; період соціально-культурних перетворень в пострадянському просторі і посилення з другої половини ХХ